

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

گروه ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ادبیات فارسی

نقد جامعه شناختی رمان های حسین سناپور

(نیمه غایب، ویران می آیی، شمایل تاریک کاخ ها، لب بر تیغ)

استاد راهنما:

دکتر مریم عاملی رضایی

استاد مشاور:

دکتر ناهید مؤید حکمت

دانشجو:

هدی اصغری جعفری

آبان ماه ۱۳۹۴

برگه ارزیابی پایان نامه

سپاسگزاری

با سپاس فراوان از سرکار خانم دکتر مریم عاملی رضایی استاد راهنما و سرکار خانم دکتر ناهید مؤید حکمت استاد مشاور که با راهنمایی های خود در نگارش این تحقیق یاری ام نمودند.

تقدیم به:

مادر و پدر عزیزم

چکیده

رمان به عنوان پدیده‌ای ادبی همواره یکی از راه‌های بیان واقعیات و مسائل اجتماعی بوده است. در ایران نیز رمان به ویژه پس از انقلاب اسلامی به بستری مناسب برای طرح و بازتاب مضامین اجتماعی زمان خود تبدیل شده است. به شکلی که با بررسی رمان هر دوره می‌توان به تصویری ملموس از جامعه آن دوره دست یافت. مسئله اصلی این پژوهش شناخت و بررسی مؤلفه‌های اجتماعی چهار رمان نیمه‌غایب (۱۳۷۸)، *ویران می‌آیی* (۱۳۸۲)، *شمایل تاریک کاخ* (۱۳۸۸)، و *لب بر تیغ* (۱۳۸۹) از **حسین سناپور** است. به این منظور این چهار رمان با رویکرد نقد جامعه‌شناختی ادبیات تحلیل خواهند شد و مضامین اجتماعی آنان به تفکیک مورد بررسی قرار خواهد گرفت. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد مضامین اجتماعی از جمله تقابل سنت و تجدد، تغییر ارزش‌ها، مسائل زنان و تغییر نقش آنها، مهاجرت، ویژگی‌ها و ارتباط اقشار اجتماعی و تحرک اجتماعی به ترتیب شاخص‌ترین مضامین مطرح شده در چهار رمان مورد بررسی است.

واژه‌های کلیدی: نقد جامعه‌شناختی، رمان فارسی، مضامین اجتماعی، حسین سناپور

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول کلیات، تعاریف، مفاهیم.....
۲	پیشگفتار.....
۳	مقدمه.....
۴	پیشینه پژوهش.....
۵	چارچوب نظری پژوهش.....
۸	تعریف رمان.....
۹	پیدایش رمان در جهان و در ایران و ارتباط آن با جامعه.....
۱۱	رمان فارسی پس از انقلاب اسلامی.....
۱۳	رمان مدرن.....
۱۴	روش تحقیق.....
۱۵	تعریف مؤلفه های اجتماعی.....
۱۵	خانواده.....
۱۵	جامعه پذیری.....
۱۶	شرایط اجتماعی.....
۱۶	کجروی اجتماعی.....
۱۷	جنبش اجتماعی.....
۱۷	تعارض سنت و تجدد (مدرنیته).....
۱۸	دگرگونی فرهنگی.....
۱۸	اقشار(طبقات) اجتماعی.....
۱۸	تاثیر اقشار اجتماعی بر سبک زندگی.....
۱۹	تحرك اجتماعی.....
۱۹	قوم مداری.....
۱۹	مسائل زنان.....
۱۹	مهاجرت.....
۱۹	ارزش های اجتماعی.....
۲۰	هنجارها و ناهنجاری های اجتماعی.....
۲۰	گروه اقلیت.....

۲۰	جمع بندی.....
	فصل دوم نقد اجتماعی رمان های(نیمه غایب، ویران می آیی، شمایل تاریک کاخ ها، لب بر تیغ).....
۲۲	مقدمه.....
۲۳	شرایط جامعه پس از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ایران.....
۲۶	معرفی حسین سناپور.....
۲۷	نیمه غایب ۱۳۷۸.....
۲۷	خلاصه داستان.....
۲۷	نقد جامعه شناختی رمان نیمه ی غایب.....
۲۷	۱-شرایط اجتماعی.....
۲۸	۲-تقابل سنت و تجدد.....
۳۲	۳اقشار اجتماعی.....
۳۲	۳-۱ تحرک اجتماعی (صعودی).....
۳۳	۴-مسائل زنان.....
۳۵	۵-مهاجرت.....
۳۵	۵-۱ مهاجرت در درون کشور (فرح).....
۳۵	۵-۲ مهاجرت از کشوری به کشور دیگر (ثریا).....
۳۶	۶-تغییر ارزش ها.....
۳۷	تحلیل کلی رمان نیمه غایب.....
۳۹	رمان ویران می آیی ۱۳۸۲.....
۳۹	خلاصه داستان :.....
۳۹	نقد جامعه شناختی رمان ویران می آیی.....
۳۹	۱-خانواده.....
۴۲	۲-شرایط اجتماعی.....
۴۲	۲-۱ اوضاع خفقان آمیز جامعه و دانشجویان.....
۴۳	۲-۲ جنبش های اجتماعی.....
۴۳	۳-اقشار اجتماعی.....
۴۵	۴-مسائل زنان.....
۴۵	تحلیل کلی رمان ویران می آیی.....
۴۷	رمان شمایل تاریک کاخ ها ۱۳۸۸.....

۴۷ خلاصه داستان اول آتشبندان
۴۷ نقد جامعه شناختی داستان آتشبندان
۴۷ ۱- خانواده
۴۹ ۲- گروه اقلیت
۵۰ تحلیل کلی داستان آتشبندان
۵۱ داستان دوم شمایل تاریک کاخ ها
۵۱ خلاصه داستان
۵۱ نقد جامعه شناختی داستان شمایل تاریک کاخ ها
۵۱ ۱- خانواده
۵۴ ۲- شرایط جامعه
۵۴ ۲-۱- خشونت اجتماعی و تأثیر آن بر افراد
۵۶ ۲-۲- مشکلات اقتصادی
۵۷ ۲-۳- شرایط جامعه نزدیک انتخابات
۵۷ ۳- مسائل زنان
۵۸ ۴- گروه اقلیت
۵۸ تحلیل کلی داستان دوم «شمایل تاریک کاخ ها»
۶۰ ۱۳۸۹. رمان لب بر تیغ
۶۰ خلاصه داستان
۶۰ نقد جامعه شناختی رمان لب بر تیغ
۶۰ ۱- شرایط اجتماعی
۶۱ ۱-۲- کجروی های اجتماعی
۶۱ ۲- اقشار اجتماعی
۶۲ ۲-۱- تحرک اجتماعی
۶۳ ۲-۲- قوم مداری
۶۳ ۳- مسائل زنان
۶۴ تحلیل کلی رمان لب بر تیغ
۶۵ جمع بندی
۶۶ فصل سوم جمع بندی و نتیجه گیری
۶۷ مقدمه
۶۷ خانواده :

۶۸	شرایط جامعه:
۶۸	تعارض سنت و تجدد:
۶۹	اقشار اجتماعی:
۶۹	مسائل زنان:
۷۰	مهاجرت:
۷۰	هنجارها و ناهنجاری های اجتماعی:
۷۰	گروه اقلیت:
۷۲	جمع بندی:
۷۳	منابع و مأخذ:

فصل اول

کلیات، تعاریف، مفاهیم

پیشگفتار

توجه به عوامل اجتماعی به عنوان عناصر مؤثر در خلق اثر ادبی نگرشی نوین به ادبیات است. جامعه‌شناسی ادبیات یکی از شیوه‌های بررسی متون ادبی است که در آن به ارتباط میان متن و فرامتن توجه میشود. جامعه‌شناسی ادبیات با کشف پیوند میان اثر ادبی و عوامل اجتماعی مؤثر در خلق آن به درک بهتر متون ادبی منجر میشود.

موضوع تحقیق حاضر بررسی مضامین اجتماعی چهار رمان از حسین سناپور در چارچوب نقد جامعه‌شناسی ادبیات است و شامل سه فصل خواهد بود: در فصل اول در بخش مقدمه کلیات طرح تحقیق یعنی بیان مسئله، اهداف و سوالات تحقیق، پیشینه پژوهش و همچنین مختصری درباره نظریه جامعه‌شناسی ادبیات و آرای چند تن از صاحب‌نظران آن به عنوان چارچوب نظری تحقیق بیان میشود. پس از آن به تعریف رمان و عوامل پیدایش و رشد آن در جهان و ایران و بررسی اجمالی سیر رمان فارسی پس از انقلاب اسلامی خواهیم پرداخت. بخش پایانی فصل اول به تعریف مضامین اجتماعی بازتاب یافته در چهار رمان مورد نظراختصاص یافته است. بیان این مباحث میتواند چارچوب تحقیق را روشن تر سازد و مقدمه‌ای برای ورود به فصل دوم و نقد جامعه‌شناختی رمان‌ها باشد. فصل دوم بخش اصلی پژوهش و مربوط به نقد رمان‌های مورد نظر با تکیه بر متن آنهاست. فصل سوم و پایانی جمع‌بندی و نتیجه‌گیری و مروری است بر مضامین اجتماعی رمان‌ها و تغییرات آن‌ها که پاسخی به سوالات تحقیق خواهد بود.

پدیده های ادبی و به ویژه رمان همواره در ارتباط با جامعه بوده اند و در راستای تغییرات جامعه نیز تغییر یافته اند. به همین دلیل چگونگی ارتباط متقابل پدیده ادبی و جامعه و تأثیرپذیری این دو از یکدیگر همواره مورد توجه بوده است. بین ساختار رمان فارسی و جامعه ایرانی همواره رابطه ای دو سویه وجود داشته است به این شکل که رمان تحت تأثیر شرایط خاص اجتماعی پدید آمده است و پس از رشد، مسائل همان جامعه ای که در آن متولد شده است را در خود منعکس میکند و با توجه به این که رمان در مقایسه با سایر انواع ادبی توانایی بیشتری برای طرح مسائل اجتماعی دارد با بررسی و مطالعه آن میتوان به تحلیلی از شرایط و تغییرات جامعه دست یافت. «رابطه استواری هنرمند و اجتماع را به هم می پیوندد. با اندک دقتی در آثار چهره های هنر و ادب معلوم میشود که آنان تحت تأثیر جامعه و مقتضیات اقتصادی، سیاسی و تحولات فکری و فرهنگی آن بوده اند و از جامعه الهام گرفته و به شیوه ای خاص فرهنگ جامعه خود را در آثار خویش منعکس ساخته اند... از این رو نمیتوان نقش محیط اجتماعی و شرایط اقتصادی و سیاسی را در ایجاد شاهکارهای ادبی عموماً و شاهکارهای هنری خصوصاً از یاد برد و هرگز نباید تأثیرات همه جانبه و مقاومت ناپذیر پدیده های اجتماعی را در عالم ادب از نظر دور داشت.» (ستوده، ۱۳۸۱: ۷۰) در هر زمانه ای آثار ادبی و فرهنگی تحت تأثیر اوضاع اجتماعی خاص آن دوره قرار میگیرد. در آثاری که در چنین اوضاع خاص اجتماعی به وجود می آید با وجود تفاوت های معمول میتوان نوعی نگرش و جهان بینی مشترک یافت که تجلی ویژگی های اجتماعی و فرهنگی جامعه آن دوره است. برای رسیدن به این نگرش بررسی تمام آثار آن دوره ضرورت ندارد بلکه با بررسی آثار قوی تر و سرآمدتر میتوان به این مهم دست یافت.

رمان نویسی پس از انقلاب، بر پیرنگی از مسائل اجتماعی شکل گرفته است و بسیاری از نویسندگان، درونمایه های اجتماعی را موضوع کار خود قرار داده اند. از جمله نویسندگان مطرح این دوران، حسین سنابور است. او در رمان های خود توجه به مسائل اجتماعی را زمینه کار خود قرار داده است. مسائلی از قبیل تقابل سنت و تجدد، تغییر ارزش ها در طول سه دهه پس از انقلاب، گرایش های سیاسی، مسائل دانشجویان و زنان و ... بررسی رابطه میان مسائل و تغییرات اجتماعی و چهار رمان نیمه غایب (۱۳۷۸)، *ویران می آیی* (۱۳۸۲)، *شمالی تاریک کاخ ها* (۱۳۸۸)، *و لب بر تیغ* (۱۳۸۹) و چگونگی بازتاب این تغییرات به شکل مضامین اجتماعی در این رمان ها **مسئله اصلی** این تحقیق است. در این رساله با تأکید بر چهار رمان مورد نظر مؤلفه های اجتماعی بازتاب یافته در آن ها بررسی و با دیدگاه نقد جامعه شناسی ادبیات تحلیل خواهد شد. این تحقیق با **هدف** شناسایی مضامین اجتماعی مطرح شده در رمان حسین سنابور و بررسی سیر تغییرات این مضامین و بر پایه دو **سوال اصلی** شکل گرفته است:

- مهم ترین مؤلفه های اجتماعی بازتاب یافته در رمان حسین سناپور کدامند؟

- مؤلفه های اجتماعی مطرح شده در رمان های حسین سناپور در طول دو دهه چه تغییراتی داشته است؟

شاخص بودن و شهرت حسین سناپور به عنوان نویسنده، مقبولیت این چهار رمان در میان مخاطبین با توجه به تعداد چاپ آنها (به عنوان مثال رمان نیمه غایب تا زمستان ۱۳۸۷ به چاپ پانزدهم رسید)، پیرنگ اجتماعی رمان ها و توجه به مسائل اجتماعی در آنها و کیفیت ادبی و هنری اثر از مهم ترین دلایل انتخاب رمان ها بوده است.

پیشینه پژوهش

آثاری که به عنوان پیشینه این تحقیق قابل ذکر هستند را میتوان به سه دسته تقسیم کرد:

دسته اول منابعی هستند که به طور کلی و یا در بخشی از آن ها به بررسی مبانی نظریه جامعه شناسی ادبیات و بیان آرای صاحب نظران آن پرداخته شده است. در برخی از آثاری که در این دسته جای میگیرند علاوه بر بیان مبانی نظری جامعه شناسی ادبیات برخی از آثار ادبی فارسی اعم از شعر یا نثر از دیدگاه نقد جامعه شناسی ادبیات بررسی و تحلیل شده اند: **جامعه شناسی هنر** (۱۳۵۴) از امیرحسین آریان پور، **مبانی جامعه شناسی هنر** (۱۳۸۷) از علی رامین، **گستره و محدوده جامعه شناسی هنر و ادبیات** (۱۳۵۵) از فیروز شیروانلو، **نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی** (۱۳۸۷) از عسگر عسگری، **جامعه شناسی هنر و ادبیات** (۱۳۷۹) و **جامعه شناسی ادبیات فارسی** (۱۳۷۶) از علی اکبر ترابی، **جامعه شناسی ادبیات** (۱۳۷۷) از غلامرضا سلیم، **درباره نقد ادبی** (۱۳۷۹) از عبدالحسین فرزاد، **نظریه های جامعه شناسی هنر و ادبیات** (۱۳۸۲) از اعظم راوودراد، **مردم نگاری هنر** (۱۳۹۱) از نعمت الله فاضلی، **جامعه شناسی در ادبیات فارسی** (۱۳۷۸) از هدایت الله ستوده و...

دسته دوم آثاری هستند که در کل اثر یا در بخشی از آن به بررسی ادبیات داستانی فارسی پرداخته اند: **داستان ادبیات و سرگذشت اجتماع** (۱۳۷۳) از شاهرخ مسکوب، **از صبا تا نیما** (۱۳۵۰) از یحیی آراین پور، **بررسی ادبیات امروز ایران** (۱۳۵۶) از محمد استعلامی، **کالبد شکافی رمان فارسی** (۱۳۸۳) از عبدالعلی دستغیب، **منظری از ادبیات داستانی پس از انقلاب** (۱۳۷۵) از محمدرضا سرشار، **صد سال داستان نویسی** (۱۳۶۶) از حسن میر عابدینی، **داستان نویس های نام آور معاصر ایران** (۱۳۸۲) از جمال میرصادقی، **ادبیات معاصر ایران** (۱۳۷۳) از اسماعیل حاکمی، **نویسندگان پیشرو ایران** (۱۳۶۲) از محمدعلی سپانلو و...

دسته سوم بررسی هایی هستند که پیش از این بر روی آثار سناپور انجام شده است: **نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی** (۱۳۸۷) از عسگر عسگری (نیمه غایب)، **نقدهایی بر ادبیات داستانی معاصر**

ایران (۱۳۸۴) از فرزانه کرم پور و مهدی بهفر (ویران می آیی)، **رمان های معاصر فارسی (۱۳۸۶)** از میمنت میرصادقی (نیمه غایب) و مقالات: «**بررسی عناصر داستانی در رمان نیمه غایب حسین سناپور**» (مطالعات نقد ادبی، ۱۳۹۱، ش ۲۸، ص ۱۶۳-۱۴۵) از ابراهیم ابراهیم تبار، رقیه رضایی و فروغ شعبانپور، «**گفتمان غیر مستقیم آزاد در رمان لب بر تیغ**» (پژوهش ادبیات معاصر جهان، ۱۳۹۰، دوره ۱۶، ش ۴، ص ۹۱-۱۰۶) حسین سناپور از امیرعلی نجومیان و محمد غفاری، «**نیمه غایب و بازنمایی جدال سنت و تجدد در ایران دهه شصت**» (نقد ادبی و بلاغت، ۱۳۹۲، دوره ۲، ش ۱، ص ۹۷-۱۱۶) از نجمه حسینی سروری

چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش نظریه جامعه شناسی ادبیات است.

ادبیات همواره به عنوان پدیده ای اجتماعی مطرح بوده است و با جامعه ای که در آن متولد شده رابطه ای دوسویه داشته است. خالق اثر ادبی از مسائلی چون وضعیت اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی جامعه زمان خود متأثر است که این تأثیرات در خلق آثار هنری و ادبی او آگاهانه یا نا آگاهانه تجلی می یابد. این بخش تأثیری است که جامعه بر ادبیات میگذارد. طرف دیگر این ارتباط دوسویه، تأثیری است که آثار ادبی و فرهنگی بر جامعه زمان خود میگذارد. به همین دلایل ارتباط میان آثار هنری و ادبی و جوامعی که این آثار در آن ها متولد شده مورد توجه است و بررسی و تحلیل این رابطه اساس کار نقد جامعه شناسی ادبیات است.

«جامعه شناسی ادبیات شاخه ای از جامعه شناسی است که ساخت و کارکرد اجتماعی ادبیات و رابطه میان جامعه و ادبیات و قوانین حاکم بر آن ها را بررسی میکند.» (ستوده، ۱۳۸۱: ۵۵) «همچنین بینش جامعه شناسانه پدیده هنری را در بافت و بستر اجتماعی قرار میدهد و نشان میدهد که چگونه هنرها تولید میشوند. از این دیدگاه هنرها برساخته های اجتماعی اند که در شرایط تاریخی سیاسی اجتماعی و فرهنگی معین تولید میشوند. از این رو هنرها بیش از آنکه برآیند نبوغ یا بیان احساس رازانگیز باشند پدیده های انسانی هستند و مثل پدیده های انسانی دیگر ریشه در امور مادی و عینی دارند.» (فاضلی، ۱۳۹۱: ۲۳) «جامعه شناسی ادبیات نشان میدهد که ادبیات نیز مانند خانواده، آموزش و پرورش، حکومت، اقتصاد و... یک نهاد اجتماعی است یعنی ریشه در زندگی اجتماعی انسان دارد... میتوان جامعه شناسی ادبیات را علم مطالعه و شناخت محتوای آثار ادبی و خاستگاه روانی و اجتماعی پدید آورندگان آنها و نیز تأثیر پابرجایی که این آثار در اجتماع میگذارند تعریف کرد. در واقع جامعه شناسی ادبیات مطالعه علمی محتوای اثر ادبی و ماهیت آن در پیوند با دیگر جنبه های زندگی اجتماعی است.» (ستوده، ۱۳۸۱: ۵۶) «در نقد اجتماعی تأکید بر این است که صد در صد با اثر ادبی برخوردی جامعه شناسانه شود و به هنرمندان

این امر را القا کند که هر چه اثر آنان به جامعه نزدیک باشد، پربارتر و صیقل خورده تر است. «(فرزاد، ۱۳۷۹: ۷۷)

با مطالعه منابع مربوط در مبحث جامعه شناسی ادبیات نام صاحب نظران بسیاری را میتوان ذکر کرد اما از میان آن ها چند تن به سبب نقش پر رنگی که در شکل گیری و تکامل نظریه جامعه شناسی ادبیات داشته اند از سایرین شاخص تر هستند.

مادام دواستال از اولین نظریه پردازانی است که آرای او مقدمه ای برای شکل گیری اولین پایه های علم مستقل جامعه شناسی ادبیات شد. «پیشینه بحث رابطه جامعه و ادبیات به زمان های دور میرسد ولی در سده نوزدهم بود که اولین پایه های علم مستقل جامعه شناسی ادبیات بنیان گذاشته شد. در سده نوزدهم منتقدانی چون مادام دواستال و ایپولیت تِن و فیلسوفانی مانند هگل و مارکس اصولی را طرح کرده اند که تمام تحولات بعدی آگاهانه یا نا آگاهانه تابع آنهاست.» (عسگری، ۱۳۸۷: ۵۶) «بررسی هنر و ادبیات با توجه به عوامل بیرونی و آن نهادهایی که خارج از ادبیات و هنر قرار دارند و بر آن اثر میگذارند یا از آن تأثیر می پذیرند از قرن نوزدهم آغاز شد. قرن نوزدهم دوره قوت گرفتن تفکرات اجتماعی است. در حدود ۱۸۰۰م آگاهی از ابعاد اجتماعی هنر و ادبیات آغاز میشود. در این هنگام مادام دواستال نخستین اثر در زمینه بررسی اجتماعی هنر را با نام ادبیات از منظر پیوندهایش با نهادهای اجتماعی منتشر میکند. او در گفتار نخست این اثر نظر خود را چنین بیان میکند: من بر آنم که تأثیر دین آداب و رسوم و قوانین را بر ادبیات و متقابلاً تأثیر ادبیات را بر آنها بررسی کنم.» (فاضلی، ۱۳۹۱: ۲۹)

پس از مادام دواستال میتوان از جورج لوکاج به عنوان بنیان گذار اصلی علم مستقل جامعه شناسی ادبیات نام برد. او در قرن بیستم و تحت تأثیر اندیشه های مارکس توانست بنیان های جامعه شناسی ادبیات را پی ریزی کند. «انقلاب راستین در جامعه شناسی ادبیات و تبدیل آن به علم اثباتی به آثار لوکاج مربوط میشود.» (گلدمن، ۱۳۹۲: ۵۲) «هدف اصلی لوکاج در ادبیات عبارت است از تشریح نظریه بازتاب فکر که در آن بر تأثیر شرایط وجودی زندگی بر آثار هنری معاصر آنها تأکید میکند.» (راووداد، ۱۳۸۲: ۷۵) به عقیده لوکاج آثار ادبی و هنری بازتاب و بیانی است از واقعیت و معیار سنجش کیفیت اثر ادبی نیز نحوه بازنمایی واقعیت در آن اثر است. به همین دلیل است که لوکاج «از سبک ادبی رئالیسم به عنوان ادبیاتی که هدفش بازتاب حقیقی واقعیت است حمایت میکند (همان، ۷۸) و ارزش زیادی برای نویسندگان رئالیست مانند شکسپیر و بالزاک قائل است. او همچنین بیان میکند که شرایط اجتماعی و فرهنگی در یک دوره زمانی منجر به شکل گیری یک جهان بینی غالب در آن دوره میشود و این جهان بینی ها از طریق هنرمند و به شکل غیر مستقیم بر شکل گیری آثار ادبی تأثیر میگذارند و به این ترتیب است که هر نوع ادبی نتیجه تغییر و تحولات و شرایط خاص اجتماعی در یک دوره زمانی است به عنوان مثال حماسه متعلق به دوره ای از تاریخ اجتماعی است که میان انسان و جهان (ذهنیت و عینیت) وحدت وجود دارد و

رمان متعلق به زمانی است که این وحدت از بین رفته و سرگشتگی جایگزین آن شده است. . «
رمان نمونه وارترین نوع ادبی بورژوازی است... در رمان است که تمامی تضادهای جامعه سرمایه داری به
کامل ترین وجه ترسیم میشود.» (لوکاچ، ۱۳۹۲: ۳۲۸)

بعد از لوکاچ، لوسین گلدمن از شخصیت های اصلی در تکامل نظریه جامعه شناسی ادبیات است.
منشأ بسیاری از آرای گلدمن نظریات لوکاچ است اما در عین حال او دستاوردهای لوکاچ را روشمند و
شرح و تفصیل کرد. گلدمن معتقد است که «عامل اساسی در بررسی آفرینش ادبی در این امر نهفته است
که ادبیات و فلسفه بیان های نوعی جهان نگری در عرصه های متفاوت هستند و جهان نگری ها نیز پدیده
های فردی نیستند بلکه پدیده هایی اجتماعی اند.» (ایوتادیه، ۱۳۹۲: ۹۲) گلدمن میگوید: « اثر معتبر هنری
آن اثری است که یک جهان بینی را مطرح کند، آن جهان بینی که توسط یک وجود جمعی یعنی گروه
اجتماعی ساخته شده است. نتیجه گریز ناپذیر این بحث این است که هنر و ساخت آن محتوا و اعتبار آن
همه توسط نیروهای اجتماعی تعیین شده اند.» (راوودراد، ۱۳۸۲: ۱۰۰) یعنی نویسنده ناخود آگاه جهان بینی
را در اثرش منعکس میکند که آن را از گروه اجتماعی که متعلق به آن است گرفته است اما از میان همه
افراد یک گروه تنها افرادی خاص (هنرمند) قادر به درک کامل و بیان اهداف، اعتقادات و اندیشه های
گروهی هستند که در آن قرار دارند و به تعبیر گلدمن به «بیشینه آگاهی ممکن» در طبقه یا گروه اجتماعی
خود رسیده اند در حالیکه در اکثر افراد یک گروه اجتماعی این آگاهی انسجام یافته و کامل نیست.
مسئله دیگر در این مبحث این است که «از نظر لوکاچ و گلدمن اثر هنری آن نیست که تنها یک جهان
بینی را بیان کند بلکه باید بتواند یک ایدئولوژی را در شکل زیباشناختی و متناسب با قراردادهای هنری
معاصر باسازی کند» (راوودراد، ۱۳۸۲: ۹۶) که این امر به قدرت خلاقیت هنری خالق اثر بستگی دارد و از
این حیث است که اثر ادبی در عین حال که پدیده ای اجتماعی است پدیده ای فردی محسوب میشود.
گلدمن همچنین میگوید: «کوشش برای درک آفرینش فرهنگی مجزا از مجموعه زندگی در جامعه ای
که بستر این آفرینش است همان قدر بیهوده است که بکوشیم نه به طور موقت و به اقتضای تحلیل بلکه به
شیوه ای بنیادین و پایدار واژه را از جمله یا جمله را از گفتار بیرون بکشیم.» (گلدمن، ۱۳۹۲: ۱۷۷)

انواع بررسی های جامعه شناسی هنر و ادبیات

نعمت الله فاضلی در کتاب مردم نگاری هنر (۱۳۹۱) بررسی هایی که در زمینه جامعه شناسی هنر و
ادبیات صورت گرفته است و یا میتواند صورت بگیرد را به پنج دسته تقسیم کرده است:

۱- بررسی های جامعه شناختی در مورد چاپ و نشر و توزیع آثار هنری و ادبی: هدف از این بررسی
ها شناسایی وضعیت مادی هنرها و ادبیات در یک جامعه خاص است. در این بررسی ها به مسائلی نظیر
وضعیت کتاب، وضعیت خوانندگان به عنوان مصرف کننده و وضعیت نویسندگان به عنوان تولید کننده
توجه میشود. تحقیقات روبراسکارپیت در فرانسه را میتوان نمونه ای از این تحقیقات ذکر کرد.

۲- بررسی های مربوط به نهادهای هنری و گروه های هنرمندان: هنر نه تنها به نهادهای اجتماعی وابسته است بلکه نهادهای اجتماعی خاص خود را پدید می آورد. انجمن های هنری و ادبی، موسسات فرهنگی و هنری، محافل ادبی، مطبوعات و... نمونه هایی از فعالیت های سازمان یافته هستند که در جامعه به هنر و ادبیات اختصاص دارند. میزان فعالیت و اهداف این سازمان ها، چگونگی تأمین بودجه آن ها و مسائلی از این دست پرسش هایی هستند که در حوزه این نوع بررسی قرار میگیرند.

۳- بررسی های مربوط به تحلیل محتوای فرهنگی آثار هنری و ادبی: هدف از این بررسی ها استخراج، طبقه بندی و توصیف پیام و مضامین اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی است که آثار هنری و ادبی به مخاطبان خود انتقال داده اند. کتاب و آثار ادبی به طور خاص نوعی رسانه ارتباط جمعی هستند که پیام های ویژه ای را از نویسندگان به خوانندگان منتقل میسازند. این پیام ها دارای ابعاد ایدئولوژیکی، سیاسی، اعتقادی و اجتماعی هستند که به وسیله روش های جامعه شناختی پژوهش ادبی میتوان آن ها را بررسی و توصیف کرد. بررسی هایی که با نام اجتماعیات در ادبیات فارسی صورت میگیرد گونه ای از این نوع بررسی ها است. (بر این مبنا تحقیق حاضر نیز در این گروه قرار میگیرد.)

۴- بررسی های جامعه شناسی آفرینش هنری و ادبی: پیچیده ترین مباحث جامعه شناسی هنر و ادبیات مربوط به این حوزه است. زیرا مباحث مختلف فلسفی، ایدئولوژیک، اعتقادی و جامعه شناختی در این نوع تحقیقات به یکدیگر می پیوندند. نظریه های جامعه شناسی هنری و ادبی محصول این گونه تحقیقات است. بررسی های لوسین گلدمن و جورج لوکاج نمونه هایی از بررسی های آفرینش ادبی هستند.

۵- بررسی مخاطبان، خوانندگان یا مصرف کنندگان آثار هنری و ادبی: ریشه های این نوع بررسی به زمان افلاطون و ارسطو باز میگردد و در حال حاضر بسیار گسترش یافته است. در حوزه ادبیات این مطالعات معمولاً با نام نظریه واکنش خواننده و در زمینه هنرها با نام نظریه دریافت یا مطالعات دریافت شهرت دارند. (ر.ک فاضلی، ۱۳۹۱:ص ۴۵-۴۲)

■ رمان نیز به عنوان پدیده ای ادبی، انعکاسی است از واقعیت جامعه و جامعه شناسی رمان بخشی از جامعه شناسی ادبیات محسوب میشود. همین ویژگی آینه ماندی رمان است که باعث میشود گاهی حتی بهتر از تاریخ، واقعیت های اجتماعی در آن انعکاس یابد. در ادامه به تعریف رمان، انواع آن و بررسی عوامل پیدایش و رشد آن در جهان و ایران برای روشن تر شدن بحث ارتباط میان عوامل اجتماعی و رمان خواهیم پرداخت.

تعریف رمان

در منابع مربوط برای رمان تعاریف بسیاری نقل شده است که ذکر همه آن ها مقدور نیست اما از میان همه تعاریف به برخی از آنها که جامع تر به نظر میرسند اشاره میکنیم:

«رمان از گونه های داستان روایت منثور نسبتا بلند و پیچیده ای که به گونه ای تخیلی به بازآفرینی زندگی و نمایش شخصیت ها و کردارها و اندیشه های آنان در محیطی ویژه می پردازد... واژه رمان برگرفته از واژه ایتالیایی romano است. رومانو پیش تر به داستان هایی می گفتند که نه به زبان لاتینی بلکه به زبان های عامیانه اروپایی یا زبان های رومیایی نوشته شده باشند.» (دانشنامه ادب فارسی، ۱۳۷۶، ج ۲، ذیل رمان)

«رمان یا رومان داستانی خیالی منثور یا منظوم که توجهش به وقایعی غیرعادی یا شگفت انگیز و عالی معطوف است.» (دایره المعارف فارسی مصاحب، ۱۳۸۱، ج ۱، ذیل رمان)

«رمان داستانی است که بر اساس تقلیدی نزدیک به واقعیت از آدمی و عادات و حالات بشری نوشته شده باشد و به نحوی از انحا تصویر جامعه را در خود منعکس کند.» (ویلیام هزلیت نقل در میرصادقی، ۱۳۸۹: ۲۳)

«رمان داستانی است که بر اساس تقلیدی نزدیک به واقعیت از آدمی و عادات و حالات بشری نوشته شده باشد و به شیوه ای خاص ساختار جامعه را در خود تصویر و منعکس کند. نویسنده رمان میکوشد تا به یاری تخیل و قدرت هنری خویش به آفرینش ماجرابی که در آن غرایز و عواطف انسانی بیان شده و هوس ها و طبع ها ترسیم گردیده یا رویدادهای کم و بیش شگفت انگیز به توصیف در آمده است توجه خواننده را برانگیزاند.» (ستوده، ۱۳۸۱: ۴۴)

با اندکی تأمل در این تعاریف در می یابیم که در همه آن ها مواردی چون روایت داستانی شرح نقل از زندگی و وجود شخصیت ها و صحنه ها و ... مشترک است.

پیدایش رمان در جهان و در ایران و ارتباط آن با جامعه

ادبیات حاصل تغییرات و تحولاتی است که در جامعه بشری رخ می دهد. همان گونه که انواع سبک های ادبی بر اثر دگرگونی های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شکل گرفته، رمان نیز دستاورد تحولی عظیم بود که موج آن سراسر جهان را در بر گرفت. «وقتی ما در آثار ادبی بیان مجازی نو اشخاص و افکار تازه میبینیم آن را نمی توانیم به تصادف نسبت دهیم یا کاری دلخواسته بدانیم. پیداست که در ساختار جامعه دگرگونی اساسی ایجاد شده صورت ها و ترتیبات تازه ای به وجود آمده است. صورت های تازه خبر از دگرگونی های زیربنایی می دهند و در این جاست که صورت های قدیمی دیگر کارآمد و کارساز نیستند.» (دستغیب، ۱۳۸۳: ۳۷)

«وقتی آدمی شناسنامه و هویت فردی خود را پیدا کرد داستان نویسی یعنی داستان کوتاه و رمان نیز تولد یافت. زیرا تا پیش از دوره نوزایی فرد از خود شناخت و هویتی نداشت و وابسته به تشکیلات مذهبی و اقتصادی و بنیادهای اجتماعی بود و اراده و سرنوشتش در دست جمع یا گروه یاصنف خود قرار داشت

و هویت خود را وقتی پیدا کرد که از این جمع و گروه جدا و مستقل شد. این جدایی و استقلال فردی در طی قرن های ۱۷ تا ۱۹م یعنی در جامعه صنعتی و دوره رشد و اعتلای طبقه ای که بعدها از آن به عنوان طبقه بورژوا یاد شد به تدریج تحقق یافت. برای اولین بار خصوصیات عاطفی و درونی و تجزیه و تحلیل های روحی به ادبیات راه یافت و رمان به معنی واقعی و امروزی آن به وجود آمد.» (میرصادقی، ۱۳۸۹: ۲۵)

از رنسانس به بعد با پیدایش عواملی نظیر صنایع جدید، بسط بازرگانی، رشد سواد عمومی، پیدایش شهرهای جدید، کنار رفتن فئودال ها و ظهور طبقه متوسط در غرب تحولات چشمگیری در عرصه سیاسی، اجتماعی و فرهنگی اتفاق افتاد که تأثیر بسزایی در همه عرصه های زندگی از جمله هنر و ادبیات گذاشت. جامعه جدید فرم ادبی را طلب میکرد که با تغییر و تحولات آن سازگاری داشته باشد و همه این تحولات موجب پیدایش رمان میشود «رمان هنگامی جایگزین حماسه میشود که معنای زندگی تردید آمیز و پرسش انگیز شده است. در این هنگام نثر جای شعر حماسی را میگیرد و خود شعر نیز غنایی میشود، آن گاه فرد مسئله دار در دنیایی بی اهمیت و تباه نمودار میگردد.» (ایوتادیه، ۱۳۹۲: ۸۳)

شکل های تازه ادبی همواره زمینه هایی اجتماعی دارند و در ایران نیز مانند جهان تغییرات و شرایط خاص اجتماعی باعث پیدایش نوع ادبی رمان شد. «این تحول در ایران بعد از انقلاب مشروطیت به وجود آمد و فرهنگ بورژوایی توده ها را به موجودات منفردی تقسیم کرد که با گذشت زمان توانستند برای خود فکر کنند و دست به عمل بزنند.» (میرصادقی، ۱۳۸۳: ۲۷۴) «انقلاب مشروطیت در زمینه های گوناگون از جمله در ادبیات تحولات اساسی و بنیادی عمیقی در جامعه ایرانی به وجود آورد. تا کمی پیش از مشروطیت ادبیات مکتوب به خواص و گروه های معدود درس خوانده و درباری تعلق داشت... انقلاب مشروطیت ادبیات را به میان عامه مردم آورد.» (همان، ص ۲۷۰) حسن میر عابدینی در جلد اول کتاب صدسال داستان نویسی ایران مینویسد: «عوامل فرهنگی متعددی به پیدایش داستان نویسی در ایران کمک میکنند. عواملی مانند اعزام دانشجو به فرنگ، ورود مظاهر تمدن اروپا به این سرزمین، چاپخانه برای چاپ روزنامه و کتاب، تأسیس مدارس جدید به خصوص دارالفنون، ترجمه کتاب های علمی، تاریخی و ادبی برای ایجاد تحول در فرهنگ و ادبیات ایران و افزایش میزان با سوادان زمینه مساعدی برای پدید آمدن گونه های جدید ادبی فراهم می آورند.» (میرعابدینی، ۱۳۷۷: ۲۱) «باید گفت که چند تحول عمده تاریخی راه را برای پیدایش رمان فارسی هموار ساخت که میتوان آن ها را به شرح زیر دسته بندی کرد:

فردیت و هویت یافتن افراد ملت همزمان با رشد طبقه متوسط

۱. جدایی هنرمند از حامیان درباری و اشرافی، دگرگون شدن کارکرد زبان و دموکراتیک شدن

نثر و به کار گیری آن در جهت توصیف واقعیت و تکیه هنرمند بر مخاطبان جدید

۲. فراهم آمدن امکانات فنی چاپ، که گسترش سریع آثار نوشته شده را امکان پذیر میکند.»
(میرعابدینی، ۱۳۷۷: ۲۲)

رمان فارسی پس از انقلاب اسلامی^۱

«بین سال های ۱۳۵۸ تا ۱۳۷۰ رمان ها و مجموعه داستان های متعددی منتشر شده که نشان دهنده رشد کمی و کیفی ادبیات داستانی در این دوره است... افزایش رمان ها، تجربه گری در شیوه های گوناگون نگارش و روی آوردن مخاطبان تازه به رمان سبب میشود که رمان مطرح ترین طرز ادبی زمانه عنوان گیرد.» (میرعابدینی، ۱۳۷۷، ج ۳: ۷۷۷) اغلب رمان های این دوره گرایش به شیوه رئالیستی و بازآفرینی واقعیات اجتماعی دارند و با وجود گرایش برخی از نویسندگان این دوره به فرم ها و سبک های مدرن هنوز هم رمان اجتماعی در ایران مقبولیت بیشتری دارد. در این سال ها اقبال عمومی به رمان خوانی به ویژه رمان های اجتماعی باعث نوشته شدن داستان هایی استوار و خوش ساخت میشود. داستان یک شهر (۱۳۶۰) از احمد محمود که به سیر حوادث تاریخی و تراژدی های اجتماعی پر فراز و نشیب مردم ایران بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و به خصوص بازتاب این وقایع در شهرهای جنوب ایران می پردازد. آتش بدون دود (۱۳۶۰) از نادر ابراهیمی و سیندخت (۱۳۶۰) از علی محمد افغانی از دیگر رمان های اجتماعی این دهه است. زمین سوخته (۱۳۶۱) از احمد محمود که روایتی است از جنگ و بی خانمانی و آوارگی مردمان و ویرانی شهرها و فاجعه ها و قیام مردم در برابر هجوم لشکر اجنبی. ثریا در اغما (۱۳۶۳) از اسماعیل فصیح به وضعیت مهاجران ایرانی در پاریس و جنگ ایران و عراق می پردازد. بادها خیر از تغییر فصل میدهند (۱۳۶۳) از جمال میر صادقی، سمفونی مردگان (۱۳۶۸) از عباس معروفی که از جمله داستان های مدرن محسوب میشود و روایت پوسیدگی خانواده ای سوداگر است در جامعه ای که دگرگونی ظاهری پیدا کرده است و با ابزار جدید آشنا شده است اما رسم و رسوم قدیمی از جمله سلطه پدر و جامعه بر نسل جوان همچنان برقرار است. آداب زیارت (۱۳۶۸) از تقی مدرسی که فراز و نشیب شدید اوضاع اجتماعی در دهه ۵۰ و قرارسیدن انقلاب و جنگ و پی آمدهای روحی و عاطفی آن را به تصویر میکشد. دل فولاد (۱۳۶۹) از منیر و روانی پور و تالار آینه (۱۳۶۹) از امیر حسین چهل تن که داستانی در فضای دوره رضا شاه و قاجار است و خانواده ای که با جنبش مشروطه پیوند خورده اند. از

^۱ در این بخش از منابع زیر با تغییر و تلخیص استفاده شده است:

دانشنامه ادب فارسی

صد سال داستان نویسی از حسن میر عابدینی

کالبد شکافی رمان فارسی از عبدالعلی دستغیب

داستان نویسی های نام آور معاصر ایران از جمال میر صادقی

رمان های اجتماعی دیگر این دهه محسوب میشوند. روزگار سپری شده مردم سالخورده (۱۳۶۹) از محمود دولت آبادی شرح تاریخی وقایع پیش از مشروطه و بعد از مشروطه و حکومت رضا شاه و محمد رضا شاه است، تشریح رنج ها و تنگدستی های مردم و استثماری های ارباب ها و مأمورهای حکومتی. از آغاز دهه ۱۳۷۰ به بعد ادامه رمان نویسی دهه ۶۰ را میبینیم. روند بالندگی نگارش رمان اجتماعی و اقبال فزاینده به آن در نیمه نخست دهه ۱۳۷۰ ادامه یافت و به پیدایش آثاری ارزشمند انجامید. رمان چهار جلدی سال های ابری (۱۳۷۰) از علی اشرف درویشیان که روایتگر زندگانی سه نسل دوره قاجار، عهد رضا شاهی و دوره محمد رضا شاهی است و ژرفای جامعه فئودالی و مناسبات ستمگرانه آن و ناروایی های اجتماعی را به تصویر میکشد. رمان دیگر خانه ادیسی ها (۱۳۷۱) از غزاله علیزاده است، درون مایه داستان برخورد و کشمکش دو عامل فرهنگی عصر و دوره ای است، فرهنگی در حال مرگ و فرهنگی در حال زایش، اشرافیت گندیده و فاسد شده ای که با روی کار آمدن قهرمانانی با نام آتشکاران که به حمایت از توده های محروم جامعه برخاسته اند، رو به نابودی میرود. مدار صفر درجه (۱۳۷۱) از احمد محمود به جریان ها و وقایع پیش از انقلاب می پردازد. آینه های درد (۱۳۷۱) از هوشنگ گلشیری به ایرانیان مقیم در اروپا می پردازد و تصویر کم و بیش دقیقی از آوارگی ها و در به دری های سیاسی و اجتماعی مهاجران و پناهندگان و وضعیت نابسامان زندگی آنان و خصوصیات روانی شان به دست میدهد.

زنان پس از انقلاب اسلامی به ویژه دهه ۷۰ به طرز چشمگیری وارد بازار نشر میشوند. زنان که طی حوادث انقلاب از چهار دیواری خانه و سنت به در آمده اند و در پهنه اجتماع هویتی تازه یافته اند با نوشتن رمان در پی کسب نوعی رهایی درونی هستند. داستان نویسانی از قبیل دانشور، ترقی و روانی پور در آثار خود به مشکل هویت و جایگاه زن ایرانی در یک مرحله تغییر و تحول اجتماعی می پردازند و تلاش زنان برای خودیابی را با انتقاد از جامعه مردسالاری می آمیزند. مانند جزیره سرگردانی (۱۳۷۲) از سیمین دانشور که در آن شخصیت های رمان در گیر در میان وقایع پیش و پس از انقلاب تصویر میشوند. در دهه ۷۰ و ۸۰ رمان هر چه بیشتر به سمت مدرنیته و فردگرایی گرایش می یابد و گرایش به فرم های تازه داستان نویسی از قبیل داستان های مدرن دیده میشود و این مسئله حکایت دارد از دور شدن داستان نویسان از شکل و محتوای قصه های رئالیستی و قصه هایی که همواره در آن ها طرح داستانی پیشرونده وجود دارند. حسین سناپور یکی از نویسندگانی است که این گرایش در آثارش به وضوح دیده میشود. با توجه به اینکه چهار رمان مورد بررسی در این تحقیق از جمله رمان های مدرن محسوب میشوند در ادامه به اختصار به بیان ویژگی های رمان مدرن خواهیم پرداخت.